

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИЗИ ПІДПРИЄМСТВА ТА ПРИЧИНИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ

В статті наведено різні точки зору науковців щодо визначення та сутності понять „криза” та „криза на підприємстві”. Наведено характерні особливості кризи, а також фактори, які можуть спричинити її виникнення.

The article shows different views of scholars on the definition and nature, notions of "crisis" and "crisis in the enterprise." Given the characteristic features of the crisis, as well as factors that could cause its occurrence.

Ключові слова: криза, криза підприємства, екзогенні кризові фактори, ендогенні кризові фактори.

Вступ. В умовах економічної реформи суб'єктам підприємницької діяльності необхідно змінювати умови та принципи функціонування підприємств. Велика конкурентність, з одного боку, та нестабільність податкового законодавства з другого, призвели до виникнення й поглиблення кризових явищ на вітчизняних підприємствах. Саме тому гостро постала проблема фінансової кризи суб'єктів підприємницької діяльності, виникла необхідність у розробленні системи діагностики й запобігання банкрутству, а також стратегій виходу з кризових ситуацій на самих підприємствах. Але категорія „криза” та „криза на підприємстві” не є цілком визначеними через багатогранність та системну складність явища. Тому доцільно зосередити увагу на визначенні поняття „криза на підприємстві”, що стає підґрунтям для подальшого управління підприємством, тобто є невід'ємною частиною антикризового менеджменту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останніми роками підвищилася увага до розгляду криз на рівні окремого підприємства, зросла кількість досліджень вітчизняних та російських економістів у цій галузі. Зокрема, процеси діяльності підприємств в умовах кризи розглянуто в працях таких авторів, як О.В. Василенко, Л.О. Лігоненко, З. Є. Шершньова, А. Г. Грязнова, В. Г. Кошкін, Р. А. Попов, А. Д. Чернявський, Е.А. Татарніков та інші. Серед зарубіжних вчених, криза, як елемент теорії економічних циклів та економічної кон'юнктури досліджувалась Дж.М. Кейнсом, Й. Шумпетером, М. Фрідменом.

Метою статті є узагальнити наукові роботи щодо визначення сутності криз на підприємстві та визначити основні чинники її виникнення.

Викладання основного матеріалу. Поняття „криза” - одне з найбільш складних, має багато змістовних відтінків інтерпретацій та сутнісних характеристик. В сучасній літературі поняттям «криза на підприємстві» характеризують різні проблемні фактори в діяльності підприємства від простих перешкод у функціонуванні підприємства через організаційні негаразди до повного знищення підприємства.

Так, В.О.Подольська зазначає, що: криза на рівні підприємства - це форма порушення параметрів життєздатності підприємства, яка проявляє себе протягом певного періоду, характеризується закономірністю та циклічністю виникнення на різних етапах життєвого циклу підприємства, обумовлюється накопиченням протиріч у межах господарської системи та в перебігу її взаємодії з зовнішнім оточенням, має певні наслідки для можливостей його функціонування та розвитку [6, с.336].

Коротков Е.М. вважає, що кризи відбуваються не тільки протиріччя функціонування і розвитку - вони можуть виникати і в самих процесах функціонування. Наприклад, протиріччя між рівнем техніки та кваліфікацією персоналу, точними технологіями та умовами її використання. Криза - це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі (організації), що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі [1, с.14].

А. Чернявський пояснює кризу як "ситуативну характеристику функціонування будь-якого суб'єкта, що є наслідком невизначеності в його зовнішньому та внутрішньому середовищах" [8, с. 100-101].

В. Кошкін розглядає кризу підприємства як "незаплановані зміни у діяльності підприємства з обмежені можливості впливу менеджменту на діяльність підприємства з важко прогнозованими наслідками, що ставлять під загрозу весь подальший розвиток підприємства" [4, с. 24].

Г. Базаров, С. Беляєв і Л. Белих визначають кризу як "надзвичайну ситуацію, у результаті якої виникають значні збої в основних підсистемах підприємства" [7, с.35].

Заслуговує на увагу підхід до кризового явища на підприємстві А. Крутика та А. Муравйова, які відштовхуються від початкового значення кризи. На думку цих науковців, "криза - це зміна економічного стану підприємства (різкий перехід від стабільності до розбалансування усього ланцюга відтворення)" [5, с. 21].

Група авторів у складі Е. Короткова, А. Беляєва, Д. Валового, К. Кірсанова, С. Попова і ін. розглядають кризову ситуацію на підприємстві як ознаку слабкої стратегії або її поганої реалізації, або ж того й іншого разом [1, с. 126].

Отже, термін "криза підприємства" описує різноманітні феномени в життєвому циклі підприємства від простих проблем у функціонуванні, які викликані різноманітними конфліктами, до ліквідації підприємства. З авторами, які ідентифікують поняття "криза підприємства" із поняттям "банкрутство

підприємства" можна погодитись лише в деякій мірі, адже банкрутство підприємства - це один з проявів завершальної стадії кризового процесу на підприємстві, заключна точка розповсюдження кризових проявів. На нашу думку, таке визначення поняття "кризи" є не коректним, адже подібне розуміння кризової ситуації не дозволяє розробляти та впроваджувати ефективні заходи управління по недопущенню або усуненню перших стадій кризового процесу.

В свою чергу, для прийняття адекватних і економічно обґрунтованих рішень по усуненню криз необхідною умовою є їхня оцінка, що визначає глибину кризи і рівень її розвитку.

Розвиток кризового процесу являє собою окремих випадок загального розвитку підприємства, при якому змінюється, руйнується наявна структура зв'язків (відносин) або формується нова. Криза в діяльності підприємства являє собою обмежений за часом процес. Він може бути керованим або принаймні утримуватись в певних межах. Таким чином, кризи в організації – це неодноразові економічні явища, що виникають і відразу ж зникають; вони з'являються, розвиваються і на визначеному етапі свого розвитку стають необоротними.

Загалом, аналіз існуючих трактувань поняття "криза" свідчить про існування трьох незалежних поглядів на понятійні межі цього терміну (табл. 1).

Таблиця 1

Наукові підходи щодо визначення поняття "криза"

Автори наукового підходу	Сутність поняття "криза" згідно наукового підходу
Р. Попов, К. Кірганов, Л. Грінер	Форма поступального руху, розвитку системи
Дж. Вебстер, А. Градов, Е. Вінер, Дж. Каан	Нестандартна ситуація, переломний момент
Дж. Кейнс, В. Крутько, В. Василенко, Е. Коротков, Е. Нікбахт, А. Гроппелі	Погіршення параметрів функціонування, реальність банкрутства

Відповідно до першої точки зору, криза - це форма поступального руху, прояв розвитку системи. Прихильники другої точки зору вважають кризою переломний момент у функціонуванні підприємства (незалежно від того, яким - позитивним чи негативним, буде результат); звідси кризою може вважатися будь-яка нестандартна ситуація або зміни у функціонуванні підприємства. Третя точка зору передбачає, що кризою є ситуація значного погіршення одного, а частіше кількох, важливих параметрів функціонування підприємства, що цілком реально може призвести до банкрутства.

Наведені трактування відображають два основних ставлення до кризових ситуацій, що зустрічаються в працях зарубіжних та вітчизняних авторів - негативне та позитивне. При негативному ставленні до кризи увага акцентується на її руйнівному впливі на діяльність підприємства; на загрози банкрутства, яку спричиняє криза. Позитивне ставлення ґрунтується на розумінні кризи як об'єктивного процесу, пов'язаного з розвитком системи. Звідси витікає, що криза підприємства є переломним моментом в послідовності процесів, подій і дій. Криза на підприємстві - об'єктивний процес, що призводить до оптимізації системи або до її знищення у разі неспроможності адаптуватися до нових умов та розвиватися, адже ґрунтується на діалектичній єдності основних тенденцій в існуванні системи - сталого функціонування та розвитку, що поступово змінюють одна одну.

Підхід вчених, які надають кризі позитивного або негативного забарвлення предствалється цілком виправданим для країн зі стабільною економікою, де кризове підприємство відносно легко може відновити рівновагу за рахунок зв'язків зі стабільним зовнішнім середовищем. Але у сучасній вітчизняній економіці існує значна кількість дестабілізуючих чинників, які важко навіть прогнозувати.

Аналізуючи наведені вище підходи до розуміння кризи у підприємстві виявляються певні труднощі стосовно визначення загального поняття кризи, яке б охоплювало усі випадки. Для вирішення даної проблеми доречно розглянути природу появи збоїв, здатних призвести до погіршення чи навіть неможливості функціонування економічних об'єктів та організацій.

Криза може проявитися абсолютно раптово при зовні гармонічному розвитку підприємства і носити характер непередбаченої і нездоланої катастрофи або виникнути відповідно до припущень і розрахунків менеджерів.

Однак випадки, коли криза настає зненацька, тобто без будь-якого попередження для фахівців підприємства досить рідкі. При такому характері розвитку кризи менеджмент підприємства звичайно відчуває нестачу часу і готових рішень для її ліквідації. Оцінка необхідного часу для прийняття рішень і терміновість вирішення проблем затежить від стану кризи. У залежності від фактора часу всі можливі кризи можуть набувати характеру затяжних або короткострокових. Затяжні кризи, як правило, вимагають значних ресурсів для їхнього усунення: матеріальних, фінансових, трудових і визначають емоційну напруженість. Вони є наслідком невміння або неготовності менеджменту підприємства керувати кризовими ситуаціями, нерозумінням сутності і характеру криз, їх причин виникнення [1, с. 20].

Що стосується кризового стану вітчизняних підприємств, то основними причинами її виникнення можна назвати:

- 1) недостатній рівень знань про можливості передбачення кризи;
- 2) низький рівень функціонування і взаємозв'язку між такими важливими механізмами як соціально-політичний, господарсько-економічний, культурно-психологічний;
- 3) незадовільне керівництво, яке є первинним внутрішнім чинником і головною першопричиною розвитку кризи (недостатні знання керівництва; незбалансована адміністративна команда; відсутність стратегічного підходу; слаба дисципліна; аморальність і недостатність ентузіазму);
- 4) недостатній контроль, який проявляє себе в трьох аспектах: відсутність планування, необгрунтоване ухвалення рішень, випадкові відхилення, помилки та прорахунки (інженерні, управлінські, політичні);
- 5) неналежне виконання фінансовими службами покладених на них функцій, зокрема - відсутність гнучкого фінансового планування та аналізу, управління ризиками та інше.

Проблема полягає в тому, що більшість підприємців не знають чинників виникнення кризи на підприємстві та не проводять своєчасної комплексної діагностики стану підприємства сучасними методами. Тому, одним із важливих факторів у досягненні позитивних результатів і виходу з кризової ситуації стає визначення причин її настання.

Найважливіше значення в процесі дослідження має виокремлення груп зовнішніх (екзогенних) та внутрішніх (ендогенних) кризових факторів, виділення різноманітних факторіальних підгруп у межах кожної з них.

Зовнішні фактори кризового розвитку в свою чергу поділяються при аналізі на три підгрупи:

- 1) соціально-економічні фактори загального розвитку країни (спад об'єму національного доходу; зростання інфляції; сповільнення платіжного обороту; нестабільність податкової системи; нестабільність регулюючого законодавства; зниження рівня реальних доходів населення; зростання безробіття) - в їх складі розглядаються лише ті, які здійснюють негативний вплив на господарську діяльність даного підприємства, тобто формують загрозу його банкрутству;
- 2) ринкові фактори (зниження місткості внутрішнього ринку; посилення монополізму; суттєве зниження попиту; зростання пропозиції товарів-субститутів; зниження активності фондового ринку; нестабільність валютного ринку) - при розгляданні цих факторів досліджуються негативні для даного підприємства тенденції розвитку товарних і фінансових ринків;
- 3) інші зовнішні фактори (політична нестабільність; негативні демографічні тенденції; стихійні лиха; інше) - їхній склад підприємство визначає самостійно з урахуванням специфіки своєї діяльності.

Внутрішні фактори кризового фінансового розвитку також поділяються при аналізі на три підгрупи в залежності від особливостей формування грошових потоків підприємства:

1. фактори, пов'язані з операційною діяльністю (неефективний маркетинг; неефективна структура поточних витрат (велика частка постійних витрат); низький рівень використання основних засобів; високий розмір страхових та сезонних запасів; недостатньо диверсифікований асортимент продукції; неефективний виробничий менеджмент);
2. фактори, пов'язані з інвестиційною діяльністю (неефективна фінансова стратегія; неефективна структура активів (низька їх ліквідність); надто велика частка позиченого капіталу; висока частка короткострокових джерел залучення позикового капіталу; зростання дебіторської заборгованості; неефективний фінансовий менеджмент);
3. фактори, пов'язані з фінансовою діяльністю (неефективний фондовий портфель; суттєве перевикористання інвестиційних ресурсів; недосягнення запланованих об'ємів прибутку по реалізованим проектам; неефективний інвестиційний менеджмент).

Розгортання кризи є результатом спільної й водночас негативної дії обох видів факторів, частка впливу яких може бути різною. Звичайно, досліджуючи те чи інше підприємство можна виділити певні специфічні причини кризової ситуації, але всі вони, як правило зводяться до вище перелічених.

Таким чином, на нашу думку, криза підприємства - це сукупність ситуацій, викликана екзо- та ендогенними факторами, яка порушує рівновагу системи підприємства, та з часом може приводити до зміни організаційного, економічного та виробничого механізму функціонування. Відповідно наслідки такої кризи є важкопрогнозованими та можуть носити як негативний так і позитивний характер.

Проведене дослідження природи, змісту і механізмів розвитку кризи на рівні підприємства дозволило виділити авторські основні характеристики властиві кризі, як економічному явищу:

1. Криза є постійно можливим явищем в діяльності підприємства, в зв'язку із циклічним характером його розвитку та протиріч, які постійно виникають між процесами поточного функціонування та перспективного розвитку.
2. Криза має ланцюговий характер, адже підприємство, як система, характеризується органічною взаємодією всіх елементів, тобто криза, що виникла в одному з її елементів, має вплив на усі підрозділи підприємства та може поширитись на інші ланки господарської діяльності та охопити усе підприємство в цілому.
3. Криза може бути прогнозованою. Передбачена криза настає як етап розвитку, вона може бути викликана об'єктивними причинами нагромадження факторів появи кризи (потреби реструктуризації

виробництва, зміни структури інтересів під впливом науково-технічного прогресу і т.п.). Несподівані кризи часто бувають результатом яких-небудь природних явищ чи значних помилок в управлінні.

4. Криза може бути керованою. У визначеному ступені розвиток кризи можна прискорювати, випереджати, згладжувати, відсувати, тобто керувати ним. При цьому успіх управління залежить від своєчасного розпізнавання кризи та причин її появи.

5. Криза має межу керованості. Криза - явище циклічне, вона проходить у своєму розвитку визначені стадії і з'являється на різних етапах життєвого циклу підприємства. У процесі будь-якої кризи існує момент часу, після настання якого будь-які антикризові заходи виявляються неефективними.

Проте, у розумінні кризи велике значення мають не тільки її причини, а й різноманітні наслідки: можливе відновлення організації чи її руйнування, оздоровлення чи виникнення нової кризи. Наслідки кризи можуть призвести до різких змін чи м'якого тривалого і послідовного виходу. Післякризові зміни в розвитку організації бувають довгостроковими і короткостроковими, якісними і кількісними, оборотними і необоротними. Причому вони можуть носити як позитивний, так і негативний характер як для самої організації, так і для навколишніх. Вихід із кризи не завжди пов'язаний з позитивними наслідками. Доволі поширені випадки, коли вплив факторів, які спричинили кризу, припинився, а кризові явища не зникають. Це можна пояснити тим, що виникає замкнене коло між причинами та наслідками кризових явищ, де наслідки породжують нові причини. Тому, не можна виключати перехід у стан нової кризи, навіть ще більш глибокої і тривалої. Кризи можуть виникати як ланцюгова реакція, тоді лавиноподібне наростання кризових причин призводить до такого стану, коли підприємство власними зусиллями неспроможне подолати кризу. Основною причиною цього є низька адаптація підприємства до змін, яку визначає людина, її інтелектуальні, професійні та інші характеристики.

Висновки. Отже, підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що криза підприємства є переломним моментом в послідовності господарських процесів, подій і дій. Типовою для розвитку кризової ситуації є або ліквідація підприємства, як екстремальна форма, або успішне подолання кризи. Саме напрямки розвитку кризових процесів багато в чому залежить від якості управління підприємством. Висока компетентність антикризового менеджменту дозволяє, з одного боку, визначити конкретні об'єкти управлінської дії, з іншого, своєчасно надавати ефективну дію на локалізацію кризових процесів. Тому дослідження наведених вище чинників кризи дозволить поглибити розуміння кризи як процесу, його закономірностей та тенденцій розгортання і дасть змогу більш детально аналізувати кризові ситуації, що виникають в діяльності різних суб'єктів господарювання.

Література

1. Антикризисное управление : учеб. для студентов вузов, обучающ. по экон. спец. / [З.М. Коротков, А.А. Беляев, Д.В. Валовой и др.]; под ред. З.М. Короткова; Гос. ун-т упр. – М. : ИНФРАМ, 2001. – 432 с.
2. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством : [навч. посібник] / Василенко В.О. – К. : ЦУЛ, 2003. – 504 с.
3. Кован С. Е. Теория антикризисного управления предприятием : [учебное пособие] / С. Е. Кован, Л. П. Мокрова, А. Н. Ряховская ; под ред. М. А. Федотовой, А. Н. Ряховской.– М. : КНОРУС, 2009.– 160 с.
4. Кошкин В.И. Антикризисное управление: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 11 / Кошкин В.И. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 560 с.
5. Крутик А.Б. Антикризисный менеджмент: Превентивные методы управления. / Крутик А.Б., Муравьев А.И. – СПб : Питер, 2001. – 432 с.
6. Подольська В.О. Фінансовий аналіз : [навч. посібник] / Подольська В.О. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 488 с.
7. Теория и практика антикризисного управления : учебник для вузов / [Базаров Г.З., Беляев С.Г., Белых Л.П. и др.]; под ред. С.Г. Беляева и В.И. Кошкина. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1996. – 468 с.
8. Чернявский А.Д. Антикризисное управление : [учеб. Пособие] / Чернявский А.Д. – К. : МАУП, 2000. – 204 с.

Надійшла 05.03.2011